

Onbehagen en angst in de kliniek en in de cultuur

Inleiding op het Congres van de NLS 2023

Daniel Roy

De titel die ik voorstel voor ons volgende Congres dat in mei 2023 zal plaatsvinden in Parijs, komt rechtstreeks uit een passage in de tekst van Lacan met als titel *De Derde*, dat is de lezing die hij hield in Rome op 1 november 1974.

Om deze passage gaat het: “Heel onze (analytische) ervaring vloeit inderdaad voort uit het onbehagen – uit wat Freud als ‘het onbehagen in de cultuur’ bestempelt”.¹ De daaropvolgende paragraaf preciseert waaruit het directe causale verband tussen het onbehagen in de betekenis die Freud eraan geeft en het geheel van de analytische ervaring bestaat:

“Treffend is wel hoe het lichaam tot dat onbehagen bijdraagt – via de vrees [*peur*] namelijk, dezelfde vrees waarmee wij de dieren zo goed weten te bezielen. Wat vrezen wij mensen immers? Niet ‘Van waaruit vrezen wij?’, maar wel ‘Wat vrezen wij?’ Ons lichaam, dat is wat wij vrezen. Dat mag blijken uit het merkwaardig fenomeen waarover ik één jaar lang seminarie heb gehouden – en dat ik ‘angst’ [*angoisse*] genoemd heb. Typerend voor die angst is dat ze ergens anders dan de vrees in ons lichaam plaatsgrijpt. Angst is het gevoel dat opkomt wanneer we beginnen gewaar te worden dat we niet meer dan ons lichaam zijn.”²

Angst is de tol die het lichaam betaalt

Binnen het perspectief van dit citaat dat mijn gids zal zijn om het thema in te leiden, is de angst het spoor van de bijdrage van ons lichaam aan het onbehagen in de cultuur, het lichaam dat ‘support-surface’³ wordt van wat in onze maatschappij, in onze cultuur symptomatisch is. De verschuiving die Lacan aanbrengt in zijn tekst *Télévision*⁴, van ‘onbehagen’ naar ‘symptoom’, is ons

¹ Lacan, J., *La Troisième* ; Miller, J.-A., *Théorie de la langue*, Paris, Navarin éditeur, 2021, 40. Vertaald in *iNWIT* 13, 50.

² *Ibid.*

³ Supports/Surfaces is een artistieke beweging die aan de basis lag van de Franse hedendaagse kunst, zowel schilderkunst als beeldhouwkunst. (Wikipedia)

⁴ Lacan, J. *Télévision*. (2001 [1973]). *Autres écrits*, Paris, Seuil, 530.

vertrouwd geworden, maar verloopt geenszins automatisch, veeleer wijst ze op een overschrijding, zoals Freud deed in zijn werk *Het onbehagen in de cultuur*⁵.

Mijn stelling is dat deze overschrijding plaatsvindt via de weg van de angst. Het is via de weg van de angst dat voor een subject zijn onbehagen in de cultuur – de groep waartoe het behoort, zijn familie, zijn werkomgeving enzovoort – door dat subject zal kunnen worden gelezen als een singulier symptoom. En omgekeerd is het affect van het onbehagen de resonantie in het lichaam van wat in de cultuur symptomatisch is, en waarvan vandaag vooral kinderen en adolescenten getuigen en dat vaak leidt tot ravage als de angst niet wordt erkend.

Omdat de weg van de angst ook de weg van het verlangen is, en “het hierin is dat de angst, in het affect van het subject, is wat niet liegt”⁶, zoals Lacan stelt in zijn onderbroken Seminarie *Les Noms-du-Père*, wanneer hij wil laten horen op welk “radicaal niveau de functie van de angst zich inschrijft”. In de angst wordt het subject immers niet alleen geaffecteerd “door het verlangen van de Ander”, maar ook “door de rechtstreekse transformatie van de libido”, op het punt dat die niet kan worden ingeschreven door de betekenaar. De verknoping die door de angst tot stand komt tussen lichaam, Ander en drift, herkent Lacan al bij Freud in de aanvullingen op *Remming, symptoom en angst*⁷. Daar onderzoekt Freud opnieuw zijn oorspronkelijke opvatting die de seksuele drift situeert als traumatische oorzaak van de *Realangst*, waarvan de betekenis als ‘reële angst’ de eerste vertalers van Freud deed terugdeinzen. Lacan zal deze verknoping formaliseren als een reële-symbolische-imaginaire verknoping, vanaf het moment dat hij de angst beschouwt als teken van de aanwezigheid van het reële van een genot.

De angst duikt op in het moment en op de plaats waar ons lichaam geaffecteerd werd doordat het zich in het reële als georganiseerd lichaam vertoont en daar zijn vorm behoudt, volgens de twee operaties die Lacan beschrijft in *De Derde* om onbehagen en angst te introduceren.⁸ We denken hier bijvoorbeeld aan wat men sociale fobie noemt of schoolfobie bij jongeren, waarbij het subject de drempel van zijn huis of zijn school niet meer over kan zonder in paniek te geraken. Dit zijn precies momenten waarop het lichaam van het sprekend wezen zich manifesteert als volstrekt heterogeen aan zijn milieu, aan zijn omgeving, aan zijn inschrijving in een sociale groep. We verwijzen ook naar klinische feiten waar het

⁵ Freud, S. (1930a [1929]). Het onbehagen in de cultuur. *Werken 9*, Amsterdam, Boom, 456.

⁶ Lacan, J. (2005). Introduction aux Noms-du-Père. *Des Noms-du-Père*, Paris, Seuil, 70.

⁷ Freud, S. (1926d [1925]). Remming, symptoom en angst. *Werken 9*, Amsterdam, Boom, 186.

⁸ Lacan, J. La Troisième. *O. c.*, 39. “In het reële komen dus georganiseerde lichamen voor die hun vorm behouden.” *iNWiT 13*, 47-48.

sprekend lichaam zo massaal heterogeen wordt aan zijn statuut van consument en dermate overspoeld wordt door afval dat het geen plaats meer heeft om te bestaan, wat we het syndroom van Diogenes noemen; of het wordt heterogeen aan zijn statuut van bestuurder op het moment dat het op de autosnelweg moet invoegen of een brug moet oversteken.

Wereld/Weird [*Monde/Im-monde*]⁹

Deze momenten en plaatsen van angst onderscheiden zich juist omdat daar het sprekend wezen wordt “teruggebracht tot zijn lichaam” en er niet in slaagt om zich in te schrijven in de wereld zoals wij ons die voorstellen “als een wereld die voor alle dieren dezelfde zou zijn”. Plots is die toestand van het sprekend wezen om zich als georganiseerd lichaam te vertonen en zijn vorm te moeten behouden voor dit subject niet meer ingeschreven als *lotsbestemming* in die bepaalde wereld, omdat “de wereld [*monde*] allesbehalve wereld [*monde*] is, [...] de wereld is weird [*im-monde*].¹⁰

Laten we even stilstaan bij de equivoque die Lacan aangrijpt om die in deze context te doen weerklinken. Het gaat om een equivoque die in de Franse taal tussen woorden geslopen is die een evolutie gekend hebben binnen twee ogenschijnlijk zeer verschillende semantische velden, vanuit een gemeenschappelijke oorsprong, de Latijnse term *mundus*.

Het woord “wereld” lijkt een geheel te definiëren, een totaliteit waarin wat en wie bestaat welkom is, een totaliteit op basis waarvan een aantal betekenaarsonderscheiden kunnen worden gemaakt, van “iedereen, de hele wereld” [*tout le monde*] tot “elkeen leeft in zijn eigen wereld”. Het woord “wereld” fungeert dus als een betekenaarsoperator die zoveel “werelden” kan scheppen als men wil en daaraan zijn universaliserende kracht ontleent.

Het woord “weird” [*immonde*] produceert de equivoque, in confrontatie met de wereld doet het een dubbele betekenis ontstaan.

Eenzijds verwijst het naar wat niet de wereld is zoals we ons die voorstellen, de wereld die gedeeld wordt door mensen, dieren, planten – alle levende wezens – en dus universeel is omdat “de eenheid van ons lichaam ons dwingt om die wereld als universum te denken”: omdat we levend zijn zouden we dus allemaal hetzelfde zijn en toch elk verschillend; we moeten dan alleen nog gemeenschap vormen met

⁹ Lacan, J. La Troisième. O. c. Voetnoot van de vertalers in iNWiT 13, 47: “immonde = monde (wereld) + immonde (smerig, obsceen; lelijk; onrein). Weird = wereld + weird (akelig).”

¹⁰ *Ibid.*, 40.

de levende wezens om ons heen – een zoete utopie, die als principe geweldig segregationistisch is!

Anderzijds onthult dit woord het verworpen object, bij uitstek de vuiligheid [*l'immondice*], als datgene waarop onbehagen en angst gebaseerd zijn, en dat Lacan vanuit de analytische ervaring object (*a*) heeft genoemd. Dat object is net wat indruist tegen de wereld als universum, omdat het zich altijd voordoet als een “onderdeel”, met de term die J.-A. Miller voorstelt in zijn lessenreeks¹¹, dat geen andere plaats heeft in de “gedeelde menselijke wereld”, die Hannah Arendt zo dierbaar was, dan de plaats die wordt ingenomen door het verlangen, een “hemelvogel” die tegelijkertijd de plaats van het tekort aanwijst en de functie van het meer-aan-genieten [*plus-de-jouir*] draagt.

Object en meer-aan-genieten

Het verworpen object is een absoluut waardevol object als het in de analytische kuur kan worden geïsoleerd, omdat het door zich in de angst los te maken van de pulsie object oorzaak van verlangen wordt. In die val van het pulsionele object verschijnt dan het meer-aan-genieten, vluchtig schitterend als een meteor, als enige reële rest van de operatie. Dit onvergetelijke spoor kan voor het subject een “lotsbestemming” [*destin*] uitmaken, voor zover het wordt gedeclareerd als verlangen in het spreken van de analysant. Het zijn de verlangens die hier “het lot van de pulsies”¹² [*le sort des pulsions*] uitmaken, zoals Lacan zegt in een van zijn allerlaatste seminaries op 18 maart 1980. De Franse taal laat toe te stellen dat de verlangens het lot van de pulsies bezegelen [*faire un sort*]¹³, ze halen de angel uit die pulsies als bron van vervloeking, van tegenspoed waarrond de klacht van het subject cirkelde en ze maken dat het Boven-ik in zijn meedogenloze vraatzucht niets meer te vreten vindt.

Maar er voegt zich een nieuw “lotgeval” bij de freudiaanse driftbestemmingen, door de komst in onze wereld van objecten die een “nepvorm van meer-aan-genieten”¹⁴ aanbieden, namelijk de gadgets. Of ze goed of slecht voor ons zijn weten we niet, maar we kunnen wel zeggen dat ze voortaan integraal deel uitmaken van het onbehagen in onze cultuur. Door onze ervaring met televisie en

¹¹ Miller J.-A., *L'orientation lacanienne*, « Pièces détachées » (2004-2005), enseignement prononcé dans le Cadre du Département de Psychanalyse de Paris VIII, inédit.

¹² Lacan J., « Dissolution », *Aux confins du Séminaire* (texte établi par J.-A. Miller), Paris, Navarin éditeur, 65.

¹³ Sort = lotsbestemming, verwijst enerzijds naar de lotsbestemming van de pulsies, anderzijds, via de Franse uitdrukking ‘faire un sort’, naar het lot dat de pulsies ondergaan door de verlangens: ze worden geneutraliseerd als bron van vervloeking, enzovoort. (nvdr)

¹⁴ Lacan J., *Le Séminaire*, Livre XVII, *L'envers de la psychanalyse*, Paris, Seuil, 1991, 93.

computers verbonden met het wereldwijde web, en vandaag ook met videogames en smartphones, zouden we alle reden hebben om te denken dat deze objecten altijd en overal de overhand zullen halen, dat ze de macht hebben overgenomen. Vandaag zijn zij het die de wereld maken, die onze wereld universaliseren, mondialiseren, globaliseren. Maar moeten we het wel op die manier bekijken? Volgens Lacan niet. “Die gadgets [...], zullen die het met groot gemak overnemen? Zal het ermee eindigen dat wij daardoor echt bezielde, bewogen worden? Ik moet zeggen dat dit mij weinig waarschijnlijk lijkt. We zullen er nooit echt in slagen om te maken dat het gadget geen symptoom meer zal zijn.”¹⁵ Diezelfde maand voegt hij daar in een andere lezing nog aan toe: “Bijzonder daaraan is dat die gemerktekend zijn door het wezen dat ze fabriceerde. Niets verwordt zo snel tot afval als die gadgets [...] – iedereen weet waar dat allemaal heen gaat, waar dat eindigt. Op het stort, waar men dat allemaal weer uithaalt. Zo ook de mens.”¹⁶

We mogen niet denken of de jeugd van vandaag doen denken dat gadgets het lot van onze wereld en ons bestaan zijn, terwijl ze zoals alle objecten die verbonden zijn met ons lichaam van de wereld [*im-monde*] zijn. In dat opzicht zorgen ze voor een onbehagen in onze cultuur en zijn het symptomen van onze samenleving, omdat ze pretenderen een meer-aan-genieten te creëren dat uiteindelijk nep is.

Door het gebruik dat Lacan in zijn derde lezing in Rome van de equivoque wereld/weird maakt, verschijnt als in een bliksemflits een meer-aan-genieten van de taal, van detail [*lalangue*]. Deze spreekact stelt in al zijn naaktheid het object aanwezig dat bij het onbehagen in het geding is. Zo biedt het ons een rigoureuze afbakening van wat het onbehagen in onze samenleving uitmaakt: telkens iets een wereld wil maken voor de sprekende wezens of voor een sprekend wezen, tekent de wereld present. Onbehagen en angst zijn tekens van de inschrijving van de sprekende lichamen in deze wereld, die er de dubbel van is en die getuigt van de “mislukking” van dat lichaam om Eén te zijn en te maken [*faire du Un*].

Het object krijgt al onze aandacht

Het object in het hart van het onbehagen dat op de plaats van oorzaak van de angst staat, zal dus al onze aandacht krijgen. Als kompas beschikken we over twee teksten van J.-A. Miller, enerzijds *Une fantaisie*¹⁷, een tekst die in onze ‘hypermoderne’ tijd besluiten trekt uit een zin van Lacan in *Radiophonie* die wijst op “de opgang naar het sociale zenit van het object dat ik kleine (*a*) genoemd

¹⁵ Lacan J., *La Troisième, O.c.*, 47. *iNWIT* 13, 54.

¹⁶ Lacan J., *Le phénomène lacanien* (nov. 1974), texte établi par J.-A. Miller, Section clinique de Nice, 2011, 14. Vertaald in *iNWIT* 6, 18.

¹⁷ Miller J.-A., « Une fantaisie », *Mental* n°15, février 2005, 9-27. Vertaald in *iNWIT* 8/9, 395-418.

heb”¹⁸, en anderzijds *Le salut par les déchets*¹⁹, waarin meteen de andere kant van het object aan bod komt, een kant die ook Lacan reeds onderstreepte: “De cultuur, dat is de riool”²⁰, waarmee hij verwijst naar zijn lezing in Bordeaux. Wat eigenlijk de cultuur, de samenleving maakt, is weldegelijk de manier waarop ze zich verantwoordelijk stelt voor wat ze dumpst! Actueler kan een kwestie niet zijn.

De bronnen waarover we beschikken om deze uitdaging aan te pakken zijn niet van de minste: belangrijke teksten van Freud als *Remming, symptoom en angst* en *Het onbehagen in de cultuur*; Lacans Seminarie X *L’angoisse*, en het commentaar dat J.-A. Miller daarop formuleerde en dat werd gepubliceerd in nummer 58²¹ en 59 van *La Cause freudienne*, en talrijke teksten van collega’s rond de thema’s onbehagen en angst.

Eveneens een zeer waardevolle bron vormt onze Engelstalige publicatie *The Lacanian Review Online*, verzorgd door collega’s Jeff Erbe en Jorge Assef. Deze uitgave verzamelt vignetten van correspondenten uit alle landen van de NLS waarin het opduiken van het hedendaagse onbehagen aan bod komt.

Besluiten doe ik met Freud en de eerste regels van *Het onbehagen*. Aan het begin van zijn tekst, zet Freud een eenvoudige opmerking tegenover de moralistische opinie die hekelst dat mensen blind zijn voor de werkelijke waarden van het leven: “En toch dreigt men bij zo’n algemeen oordeel altijd te vergeten hoe bont de wereld van de mensen en hun zielenleven is.”²²

Een bonte keur dus aan genietingen, verlangens, objecten en idealen, en vooral van symptomen die voor ons, psychoanalytici, de zekerste weg zijn om te antwoorden op het tekort dat in onze cultuur onbehagen veroorzaakt en op het object waarvan de angst het spoor vormt in onze subjectiviteiten.

Vertaling Christel Van den Eeden

¹⁸ Lacan J., *Autres écrits*, Paris, Seuil, 2001, 414

¹⁹ Miller J.-A., « Le salut par les déchets », *Mental* n°24, avril 2010, 9-15.

²⁰ Lacan J., « Lituraterre », *Autres écrits*, O. c., 11 ; et « Mon enseignement, sa nature et ses fins », *Mon enseignement*, Paris, Seuil, 2005, 84-85.

²¹ Vertaald in *iNWiT* 1, 61-84.

²² Freud, S. (1930a [1929]). *Het onbehagen in de cultuur*. O.c, 461.